

Зиновій АНТОНЮК

ФЕНОМЕН ГЛУЗМАНА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ

Подаючи цей список видань, до яких причетний Семен Глузман, я хотів би зацікавити інших «феноменом Глузмана». І, можливо, спонукати когось до написання серії рецензій хоча б на головні публікації з дестигматизаційним впливом на українське суспільство з тої його грандіозної програми самореалізації громадянського суспільства в Україні як незалежній державі.

Я обмежуся кількома словами щодо цього громадянського явища, – а сьогодні, як на мене, це вже самоочевидне, – явища на ймення Семен Глузман (хоч я волів би його далі називати просто Слава). А осмислення його дуже потрібне саме сьогодні для подолання суспільного – як групового, так і індивідуального – страху. Страху, що сидить (як би ми не хизувалися своїм героїчним і славним минулим) мало не на генетичному рівні, тотально сковуючи нашу індивідуальну ініціативу та готовність до серйозної, а не дитячої відповідальності.

Вже двадцять п'ять років минуло відтоді, коли почув від Семена Глузмана оту вбивчу Фразу-Діагноз: «Страх перед свободою»¹. Розмова тоді точилася довкола проблем одного чоловіка, що мав звільнитися, – але не хотів звільнитися, – відбувши 25 років ув'язнення у зоні суворого режиму. Але цей наче б то індивідуальний психіатричний діагноз було проголошено в таку хвилину і в такому контексті, що він як блискавка роздер пітьму й освітив суть усіх наших суспільних – соціальних, політичних, національних, релігійних та моральнісних – проблем. Освітив і нас самих, як на долоні. Струмом промайнуло усвідомлення, що цим Страхом перед Свободою напосні не лише в'язні «двадцятип'ятилітники»², але й переважна кількість людей на волі: як рядових громадян, так і тих, що начальствують над ними. Для мене особисто це була справжня ЕВРИКА і я став дивитися на світ іншими очима: побачив довкола себе і щось загальне, а не лише своє, хоч і як наболіле. А те, що до цього спричинився практично юнак,

який щойно закінчив інститут, лише підсилювало враження. Бо «ворог мій» виявлявся не десь там, а таки «в мені». Навіть сьогодні пам'ятаю тодішнє тремтіння кожного нерва, коли з хвилюванням і гордістю переписував на ксіу сторінку за сторінкою створювану тоді Глузманом (паралельно з веденням табірної «Хроніки» опору 35 - ї зони – як єдиного можливого тоді «діалогу» з суспільством і начальством зокрема) «Пам'ятку» – як себе треба поводити на примусовій чи напівпримусовій психіатричній експертизі, до якої тоді вдавалося начальство як до надпотужного тиску на прояви інакодумства в суспільстві. Я не міг знати з певністю, який ефект вона матиме на волі, але відчув, що в мені самому, одним фактом її створення в умовах ув'язнення для потреб ще не ув'язнених, зробила цілу внутрішню революцію. Виявилось, що треба дуже небагато: уміння «розвести порізно» внутрішню Свободу і Страх. І тоді вже ніщо не може заважати самореалізації тої Свободи: ти можеш осмислено та відповідально діяти.

Я знав, що Глузман зробив альтернативну до каральної, заочну, дисидентську психіатричну експертизу опальному генералові Петру Григоренкові. Офіційний психіатричний діагноз та примусове лікування усі розуміли як розправу над генералом за його громадянську поведінку. Чесні професори співчували навіть, але і вони боялися начальства. Глузман чомусь не злякався. Він знав про цю загальносуспільну «начальствобоязнь», але наважився взятися за цю дуже складну і відповідальну, окрім того що дуже небезпечну, – справу альтернативної та заочної, на основі самих лише документів та текстів, психіатричної експертизи: адже на карту було поставлено долю і честь конкретної живої людини. Взявся – й отримав жорстокий термін. Ну, нехай мав дуже розвинене почуття громадянської та професійної честі та відповідальності. Ну, нехай робив це на прохання справжньої совісті та громадянина всього світу Андрія Сахарова. Нехай! Але отримавши за це жорстокий (проте справедливий, – як любило цинічно підкреслювати завжди начальство) термін ув'язнення, то й сиди собі спокійно. Ти своє зробив. Усі вже пишаються твоїм вчинком людської громадянської солідарності. Що ще треба? Але Глузману треба було ще багато. Зокрема, конче визволити з психіатричного ув'язнення у Дніпропетровській спецпсихлікарні МВС свого товариша, математика Леоніда Плюща, теж арештованого 1972 року у

Києві. Я це бачив по тих ксівах, що проходили через мене: і він його визволив. Коли Плющ із сім'єю виїхав до Франції, у Глузмана наче звалилася з плечей гора. Це було щастя результативності його допомоги товаришеві, а те, що це він робив у надмірно екстремальних умовах, зовсім не брав до уваги. Я це бачив. Його щастя описати неможливо. Щастя збереження внутрішньої свободи діяльності навіть в умовах ув'язнення.

Це не лише далека забута історія. Бо ж і сьогодні все це продовжує залишатися актуальним майже такою ж мірою, як і чверть сторіччя тому: якийсь середньовічний страх перед свободою продовжує нас цупко тримати у своїх обіймах. «Зовнішні окови» впали, але залишаються «кайдани в серці».

Знаю, як після звільнення й повернення до Києва постала актуальною для Глузмана, як і багатьох, проблема виїзду. Не лише не поспішав, – зволікав з усіх сил. Признався якось, що, крім самого факту народження в Києві, його стримує від виїзду його дід, що залишився в Бабиному Яру, і Степан Мамчур, – греко-католик, 25-літник, що помер у 35 - й зоні у нього перед очима. Оці обоє, з різних кінців і кожен по-своєму, його назавжди прив'язали до України... Але без фетишизації, тому що дуже чутливий до долі людини взагалі. Досить прочитати неймовірний за наснагою його «Лист із зони» до пані Герди про латиша, теж двадцятип'ятилітника, Грабанса, з яким познайомився в 35 - й зоні (див.: «Селянин, син селянина»). Бо його внутрішню свободу жоден страх скувати не міг.

Після падіння тоталітаризму Семен Глузман негайно взявся розширювати внутрішню сферу свободи широко назовні. Створює давно омріяну фахову громадську неформальну структуру – Асоціацію психіатрів України. Усі знають, що він там (як і скрізь!) – мотор, знають, що то «Асоціація Глузмана», але він там лише відповідальний секретар. Він – член Американської психіатричної асоціації, член Королівського коледжу психіатрів Великобританії, член Німецького товариства психіатрів та невропатологів. Це теж говорить про багато що. Легко уник помилок лідерів багатьох неформальних чи формальних організацій, які розвалювалися через короткий час після створення. Він уміє працювати з «неідеальними» людьми і себе вважає неідеальним. Тому й каже, що немає сенсу очікувати моральної поведінки людей в аморальній ситуації, це було б героїзмом, подвижництвом унікальних людей. Але це підтверджує його, Глузмана,

унікальність на новому українському овиді. Відколи я з ним познайомився, мене не перестає вражати, як він, послідовно і без винятків, головну характеристику людини бачить таки в способі її ставлення до інших людей, і те, чого людина варта як людина, цілком визначається тим, які взаємини з людьми, з людиною поруч, вона здатна встановити, тобто як творить вона собою людину. Тому така внутрішня відповідальність перед самим собою та іншими, перед усім, за що береться, постійне підтвердження діяльністю своєю якогось наче закодованого в ньому наскрізного сенсу життя. Коли у важкі хвилини звертаю його увагу на різні прикрощі, яких могло б і не бути при менш самовідданій діяльності, він завжди відповідає, подумавши, щось на зразок того: можливо, але таке життя я вибрав сам...

Спираючись на свій дуже високий авторитет у західному психіатричному світі, Глузман дуже швидко досягає неймовірного. В Європі розукомплектовують величезні склади з обладнанням для польових лікарень з усім начинням та бандаж-комплектами на 20 пацієнтів – і все це йде у вигляді гуманітарної допомоги до Києва, Глевахи, Чернігова, Житомира. Загальна вага того всього (лікарняне та інше медичне обладнання, ковдри, білизна, одяг тощо) вимірюється тисячами тонн, і його розподіл Глузман віддає в руки Руху та Міністерства оборони України.

Крім того, його західні друзі зібрали велику кількість медичної та психіатричної літератури з бібліотек Північної Америки та Західної Європи, і з цих книжок він створює бібліотеку АПУ, яка є чи не найбільшою на всьому постсоціалістичному просторі, нараховуючи біля 18 000 одиниць зберігання. Формуючи свою бібліотеку, Глузман зайві книжки з психіатрії щедро передавав іншим психіатричним асоціаціям, аж до Уссурійська включно, а непсихіатричну медичну літературу передав до Київської медичної бібліотеки. У цій його чудовій психіатричній англomовній бібліотеці є дуже цінні для нас книжки, фундаментальні підручники. Серед них такі, як Американський poradник з психіатрії у шести томах, що містить максимальний обсяг інформації, актуальної для лікаря психіатра. Для читачів «Духу і Літери» зазначу, що вони мають можливість ознайомитися із загальною психопатологією, яку описав Карл Ясперс із позицій феноменології. В бібліотеці в широкому діапазоні представлено, викликаючи неослабне зацікавлення читачів,

методи лікування, що звернені на особистість пацієнта: теорії техніки, особливості терапевтичної взаємодії і можливості біхевіорального, когнітивного, динамічного напрямків психотерапії, а також моделей сімейної та групової психіатрії. Не менше зацікавлення читачів книжками, що розглядають різні аспекти теоретичної та прикладної психології, що висвітлюють сучасні теорії особистості, індивідуальні та статистичні методи психологічних досліджень. Останнім часом фонди бібліотеки активно поповнюються літературою про соціальну роботу. І все це наше суспільство має без найменших інтелектуальних та фінансових зусиль з боку держави. (Щоправда, через якийсь час ця «незалежна від держави бібліотека» стане більшою на оці деяких чиновників від медицини, які поклали собі метою максимально гальмувати зміни у «своїй галузі» відповідальності чи, точніше, інтересів. І про це згадую не випадково, бо самоформування громадянського суспільства ніде не відбувається в «автоматичному режимі»).

Для більшої стислості викладу, щоб довго не переповідати своїми словами Глузманове бачення технології творення громадянського суспільства, дозволю собі процитувати один абзац його виступу на міжнародній конференції: «Створення незалежної асоціації професіоналів є одним із кроків до появи громадянського суспільства в пострадянських країнах, одним з острівців такого суспільства. На відміну від державних інститутів, неформальні об'єднання професіоналів чутливіші до новачій і свіжої інформації. За ідеальних умов (розумний і зорієнтований на реформу міністр охорони здоров'я) сама державна структура повинна бути зацікавлена в існуванні асоціації психіатрів як необхідного партнера, котрий бере на себе важливу функцію інформування своїх членів у різних регіонах країни (підкреслюючи при цьому чітко професіоналізм асоціації й відсутність будь-яких політичних амбіцій) та інформування населення через мас-медіа. Бо в умовах економічної кризи асоціація може і повинна організувати інформаційну підтримку своєї професії. Інакше кажучи, забезпечити своїх членів спеціальною літературою, можливостями брати участь у конференціях, семінарах тощо. Асоціація не повинна претендувати на негайну увагу суспільства і держави до своєї діяльності. Авторитет організації не з'являється одночасно з актом про юридичну

реєстрацію, а здобувається поступово. Лише переконавшись у своїй життєздатності, асоціація психіатрів повинна розвивати діяльність у таких напрямках:

- створення інформаційної системи, що допомагає отримувати знання з фаху,

- встановлення контактів із Всесвітньою психіатричною асоціацією, Відділом психічного здоров'я Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я та національними асоціаціями інших країн,

- підготовка і публікація зарубіжних книг та журнальних статей державною мовою³,

- проведення конференцій на актуальні теми із залученням і зарубіжних учасників,

- активізація законодавця на створення закону, що регулював би психіатричну діяльність,

- активізація зусиль у створенні неформальних об'єднань родичів із метою як стимулювання психіатричної служби, так і встановлення більшої довіри між психіатрами та родичами пацієнтів,

- серйозне привернення уваги до теми психіатрії з боку психологів, фахівців з біоетики, юристів,

- створення передумов для появи в психіатричній системі професійних соціальних працівників, а також медичних сестер, що пройшли підготовку за західними стандартами,

- моніторинг та експертиза випадків психіатричних зловживань, – крім основного аспекту – морального, важливим є і пряме підвищення довіри до асоціації в суспільстві взагалі,

- прийняття етичного кодексу професійної поведінки,

- участь асоціації в оцінюванні підготовки лікарів та видачі відповідних ліцензій.

У тому виступі Глузман застерігає від руйнівних корекцій поданої ним технології, нехай навіть і з добрими намірами: наприклад, перенесення праці над етичним кодексом на більш ранні етапи матиме неминуче лише руйнівний вплив на імідж самої асоціації з відомої причини – моральним авторитетом не можна себе призначити, ним треба стати!. Застерігає і від можливих спокус:

- не можна пов'язувати свою суто професійну діяльність з будь-якою партією чи партіями, навіть якщо це суперечить цюхвилиним інтересам асоціації;

- не можна «революційно – нетерпляче» очікувати негайних результатів від діяльності асоціації;

— не можна проголошувати себе правозахисною організацією чи громадським «моральним суддею», оскільки, здобуваючи любов найбільш нетерплячих співгромадян з вулиці, втрачаємо довіру колег психіатрів. На цю останню спокусу варто звернути особливу увагу, бо, крім іншого, це певним чином узгоджує його постійне підкреслювання, що він не є правозахисником, із тим, що водночас створює й очолює Українсько-американське бюро захисту прав людини. Але цього аспекту його діяльності я тут докладніше не торкатимуся, як не торкатимуся ні створення ним у Києві єдиного на всьому пострадянському просторі Центру реабілітації та вивчення жертв воєн та тоталітарних режимів із поліклінікою при ньому, ні створення теж єдиного поза Україною громадського Українського інформаційного центру в Голландії. Через брак місця та свою специфіку перелік цих та деяких інших аспектів його діяльності дуже ускладнили б мені виклад теми про Глузмана як феномен творення громадянського суспільства в Україні. Це додало б штрихів до його унікальності, проте саме такої вузької мети я перед собою не ставлю.

Говорячи тут про важливі аспекти творення громадянського суспільства, не можна не згадати діяльності АПУ, спрямованої на досягнення змін у ставленні суспільства до хворих психічними розладами, а також на організацію підготовки соціальних працівників та психіатричних фахівців з догляду. Можна ще згадати про дуже важливу, з погляду громадянського суспільства, програму «Касталія» — ознайомлення українського суспільства з творчістю своїх психічно хворих громадян, чи про видання відомих на Заході книжок, присвячених тому ж аспектові взаємин громадянського суспільства і психіатрії.

Тут саме місце процитувати слова Роберта ван Ворена, Генерального секретаря Міжнародної Женевської ініціативи в психіатрії з телеграми 15 жовтня 1994 р. на адресу «Вісника психіатрії»: «Я приїхав до вас уперше 1990 року. Те, що я побачив, викликало біль і співчуття і палке бажання допомогти. Навіть у найкращій бібліотеці Києва не було ні книг, ні журналів з психіатрії із західних країн. З 1991 р. ми почали активно допомагати вам. Вантажівки та літаки із Амстердама везли до Києва книжки й матраци, журнали і ліжка. Але ми не переоцінюємо себе, ми прекрасно усвідомлюємо, що без щирого, активного бажання самих

українських психіатрів реформувати свою професію нічого б не сталося. Сам Джордж Сорос з усіма його мільярдами був би тут безсилий. Асоціація психіатрів України здійснила неймовірне. І я щасливий, що сприяв цьому, як міг. Ваш «Вісник» уже не символ перемін. Це самі переміни. В умовах жорсткого інформаційного голоду, зруйнованої економіки ви даєте своїм колегам, лікарям та медичним сестрам можливість пізнавати, вчитися, вдосконалюватися. Що ж, ви працюєте краще, аніж ваш уряд».

Самозрозуміло, що оцінка ситуації довкола АПУ, зроблена Робертом ван Вореном, виглядає сьогодні надто безконфліктно. Опір АПУ відчувала в усьому суттєвому у своїх новаціях. Щоправда, спочатку мовчазний та пасивний. Але 1996 року до преси потрапляють факти злочинного зловживання психіатрією, підтверджуючи, що всі колишні зловживання сьогодні можливі так само, як і колись. Так само і в Росії колеги Глузмана піднімають питання у своїй пресі про спроби використання психіатрії для зведення політичних рахунків і для селекції політиків, застерігаючи перед реальною небезпекою таких зловживань психіатрією, перед якими колишні будуть просто дитячими забавками. Є усвідомлення того, що право і закон не стали ще абсолютними засобами боротьби із зловживаннями, – можна мати дуже добрий закон, але за наявності, з одного боку, певних ідеологічних та політичних запитів, а з іншого – певної психіатричної ментальності, цей закон працювати не буде, і зловживання триватимуть у найрізноманітніших формах. Гарантією від зловживань мав би стати – одного боку – захист лікаря від стороннього тиску за допомогою правових норм, а з іншого – захист його ж професійним товариством. Тільки тоді, коли він без страху зможе сказати «НІ» будь-якому сторонньому тискові, ми зможемо стверджувати, що створено фундаментальні гарантії проти зловживань психіатрією.

Не знаю, як у Росії (там такої єдиної реформаторської психіатричної асоціації досі нема), але на Україні почалася відкрита протидія реформаторам: спочатку непомірними «феодальними поборами» з реформаторів, а згодом через залучення і місцевих владних структур, що погрожують узагалі ліквідувати Асоціацію психіатрів України. Атмосфера довкола Асоціації вкрай напружується. Чи бачив це Глузман? Звичайно, бачив. Але це лише заважало, але не припиняло його професійної діяльності. Йому жаль було витратити час на

це «тіпання нервів», прагнулося не втрачати темпів творчої праці, бо для нього, як і для Івана Світличного, «КОЖЕН ДЕНЬ – ВЕЛИКДЕНЬ».

Кульмінація настала 1 серпня 1997 року у річницю підписання Гельсінських угод про співпрацю в Європі (чи випадково?): на приміщення АПУ було вчинено напад за всіма правилами детективного жанру силами Подільської податкової адміністрації та податкової поліції, яка поводитися вкрай брутально, погрожуючи арештами, насильством та особистими обшуками, звинувачуючи Асоціацію в комерційному видавництві книжок і друкуванні фальшивих доларових банкнот. Київські газети в стилі минулих часів зарясніли заголовками типу: «Ассоциация психиатров Украины, вероятно, прекратит существование», «Под крышей «Павловки» печатались фальшивые доллары». Тому, мовляв, «техническая аппаратура будет принудительно вывезена, а помещение АПУ – опечатано». В повітрі реально війнуло чимось дуже звичним – Страхом. Всі чекали чергових етапів розкручування «дела». Думаю, що і приїзд до Києва у ці дні головного вченого секретаря Російського товариства психіатрів, доктора медичних наук, професора, керівника відділу Науково-дослідного інституту Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації та «під нього» прес-конференція «на публіку» під девізом «Агресія проти розуму і духовності», на якій він волав, що «під прикриттям гучних слів про свободу слова та права людини західними стратегами висунуто і вирішується завдання духовної трансформації та духовного поневолення слов'янських народів», не були випадковими подіями. Московський професор пресу й усіх нас переконував, що саме через цю загрозу, мовляв, і потрібно «нам викривати і долати підступні задуми західних ідеологів». Хоч ця прес-конференція виявилася в результаті лише сліпим пострілом, але видно, що «заявка» сил нашого варварства була серйозною. І багато хто з нас ще й сьогодні на місці Семена Глузмана подумав би про відступ.

У ці дні Глузман надсилає до високих владних структур рішучого листа, де підкреслює серед іншого, що «впродовж п'яти років доводив світові своєю діяльністю, що в Україні відбувається становлення правової держави. Сьогодні, у ситуації повсюдного розвалу і бідності, АПУ зуміла знайти немалі гроші на програми професійної просвіти та перенавчання, на власну друкарню і власні безкоштовно

розповсюджувані книжки та журнали, на поїздки до нас і від нас. Акредитовані в Україні дипломати США і Франції, Голландії та Великобританії підтримують нас і наші проекти морально та матеріально, намагаються допомогти пацієнтам одягом, а лікарям – книжками. Його величність Апарат глухо ненавидить нас, робить спроби ліквідувати Асоціацію психіатрів». Але далі не благання, а: «Досить. Я не буду більше щадити іміджу України. Я буду боротися. Усіма доступними мені способами. Я не можу не боротися, бо повинен пояснити багатьом урядам, багатьом фондам причину зупинки всіх моїх інформаційних, дослідницьких та благодійних програм. Тепер складаю розклад своїх прес-конференцій в Брюсселі, Страсбурзі, Вашингтоні, Лондоні і Парижі». Але до цих прес-конференцій не дійшло: оскільки напад на АПУ перешкодив завершити видання в перекладі з англійської мови найкращого у світі підручника з психіатрії, яке фінансував уряд Великобританії (думаю, що, звичайно ж, і через розуміння важливості моменту вирішального зіткнення сил реформаторських з контрреформаторськими), Надзвичайний і Повноважний Посол Великобританії в Україні Рой Стівен Рів зважився на безпрецедентний крок, приїхавши до зачиненого та запечатаного офісу Асоціації для зустрічі з працівниками АПУ та українською пресою, яка з хвилюванням чекала на новини в цьому протистоянні. Посли ряду європейських країн проводять між собою консультації щодо можливих кроків на підтримку Глузмана у відчайдушному обстоюванні суспільних реформ в Україні. Заступник Генерального секретаря Ради Європи зустрівся з новоприбулим радником Українського представництва Овчаровим і вручив йому відповідну ноту щодо інциденту з Глузманом і просив передати українським владним структурам думку Секретаріату Ради Європи про високу оцінку особи Глузмана та його зусиль в Україні.

І от, надвечір 7 серпня арешт з АПУ було знято, приміщення розпечатано. Природно, що без жодних вибачень, та при глухих погрозах виконавців продовжити все, бо це лише їхня, мовляв, добра воля – зняти опечатання. І все ж за обставин, що склалися, завдяки винесенню «проблеми Глузмана» на рівень Ради Європи противники «громадянських реформ Глузмана» вже не могли виступати єдиним фронтом. На владному олімпі, схоже, таки взяла гору твереза оцінка ситуації, і ненависний Глузман опинився у переможцях. Невдовзі йому надійшла й офіційна відповідь з високої

інстанції на лист річної давності про підтримку його реформаторських зусиль в українській психіатрії. Скажете, що це перемога унікального Глузмана? Так. Але ж це водночас і наша перемога. Перемога ідеї громадянського суспільства в Україні. І маємо всі підстави себе взаємно з цим поздоровити. Тож – не біймося свободи, а радіймо їй, і всі працюймо краще за наш уряд. А приклад – є. Тоді й громадянське суспільство стане довершеним фактом в Україні.

ПРИМІТКИ

¹ Тоді я ще не знав нічого про книгу Фрома, не знаю, чи знав тоді Фрома і Глузман. – *Прим. автора.*

² «Двадцятип'ятилітниками» називали засуджених на 25 років ув'язнення. Тоді (після 1960 року) вже діяв новий Кримінальний кодекс, який передбачав максимальний термін 15 роками, усім ув'язненим на більші терміни ці терміни було змінено на нові, але не учасникам підпільного руху в Україні чи Прибалтиці – тим залишено 25. – *Прим. автора.*

³ Див. перелік цих публікацій у розділі «Бібліографія».